

14. **Шпилев А. Г.** Революционно-повстанческая армия Украины в Курской губернии (рейд Н. И. Махно 21–27 января 1921 г.) / А. Г. Шпилев // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2: Мат. Восьмої наук.-прак. конф. «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). – С. 167–178.

15. **Шубин А.** Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 31.07.2015

УДК 94(477.63)-058.232.6 «1941/1944»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СЕЛО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ЗА ЧАСІВ
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ЗА СПОГАДАМИ СЕЛЯН
(ЛІТО 1941–ОСІНЬ 1944 рр.)**

Розглянуто умови повсякденного життя та праці сільського населення Дніпропетровської області у часи німецької окупації. Досліджено ставлення селян до приходу ворогів, їх політики, відносини з представниками нової влади. Показано, що ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням нової влади до самих селян.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, Дніпропетровська область, село, німецька окупація.

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СЕЛО ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ ВО ВРЕМЕНА
НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ: ПО ВОСПОМИНАНИЯМ
КРЕСТЬЯН (ЛЕТО 1941 – ОСЕНЬ 1944 гг.)**

Рассмотрены условия повседневной жизни и работы сельского населения Днепропетровской области в период немецкой оккупации. Исследуется отношение крестьян к приходу врагов, их политике, отношения с представителями новой власти. Показано, что отношение населения к новой власти, ее представителей всех уровней определялось отношением новой власти и ее представителей к самим крестьянам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, Днепропетровская область, село, немецкая оккупация.

A. F. Nikilev

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE VILLAGE OF DNIPROPETROVSK REGION DURING
THE GERMAN OCCUPATION: ACCORDING TO THE MEMOIRS
OF PEASANTS (SUMMER 1941 – FALL 1944)**

It is the discussed conditions of everyday life and work of agricultural population of the Dnipropetrovsk region during the period of Germany occupation. It is investigation the relationship of the peasants enemies coming up, their politics relations with the representatives of new power. It is analyzed the behavior of different occupants categories in the reality life and the their perception of their population. It is shoud that during German power it remained unchangeable the system of the economy activity of the collective sector, the system of agricultural management, the system of the relationship between the power as an economicaland the collective spheres. Continued their activity the majority of the organizations and establishments that were provided with the necessities of the population, that's why the life and work conditions remained unchangeable. Everyday life of those people remained unchangeable too. The relation of the population to the new power their representatives of all levels were determined by the relationships of the new power and its representatives to the peasants.

Key words: Second world war, Ukraine, village, Dnipropetrovsk region, German occupation.

Друга світова війна за 70 років дослідження має обширну історіографію. Проте ціла низка проблем не знайшла належного висвітлення. До числа таких належить і проблема життя населення в умовах німецької окупації, зокрема її регіональний аспект. І хоча в останні роки з'явилися праці, предметом дослідження яких є життя селян певних регіонів в окупації [1; 2; 22], проблема ще далека від свого вирішення. Зокрема, така, як реалії життя в умовах окупації, про які могли розповісти лише безпосередні учасники тих подій, а саме селяни Дніпропетровщини. Тож недостатнє вивчення даного аспекту вітчизняної історії і визначило вибір теми публікації. В основу її лягли результати опитувань очевидців і безпосередніх учасників досліджуваних подій.

Населення села Дніпропетровської області, як і всього Радянського союзу початок війни застав зненацька. Тож воно психологічно не було готове до неї. Через швидке просування ворога у серпні 1941 р. лівобережна частина області була окупована. Евакуюватися змогла невелика частина її населення. Тим більше, що на Схід у першу чергу відправлялися працівники промислових підприємств, що випускали продукцію для військових потреб, та керівники партійних, радянських, правоохоронних органів, органів НКВС та прокуратури.

На селі процент таких осіб був невисокий. Невелика частина колгоспників, а це, в основному чоловіки, була направлена углиб радянської території для супроводу евакуйованої худоби: у першу чергу, коней, а також племінної худоби. Тож жителі сіл області, як і більшість міського населення, залишилися на місці свого проживання, очікуючи воюга.

Ставлення до нього у селян, за даними дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних, було від позитивного до негативного [2, с. 125–130; 20, с. 400, 407], але у своїй основі – очікувально-насторожене. Тим більше, що над цим активно працювала німецька пропаганда. Як пригадують жителі населених пунктів, розташованих уздовж дороги Київ – Дніпропетровськ, ворожі літаки постійно розкидали над трасою, по якій йшло на схід цивільне населення, у великій кількості листівки з різного роду закличками, що посилювали атмосферу тривоги, невизначеності.

Про це, наприклад, говорить жителька с. Пальмирово П'ятихатського р-ну М. Л. Тищенко [13]. А жителька с. Адамівка Щорського району Л. А. Довбань навіть пригадує текст однієї з таких листівок: «Українці не бійтесь, комуністи надійтеся, а жиди куди хочте подіньтеся», який їй запам'ятався тому, що, по-перше, його розповсюджували впродовж довгого часу над їхнім селом, а, по-друге, у зв'язку із ситуацією, в якій вона мимо волі опинилася і пам'ять про яку вона пронесла через все своє життя до цього часу. Її п'ятирічна сестричка вбігла у хату, де відпочивало подружжя відступаючих лікарів, євреїв за національністю, з листівкою і голосно продекламувала їм текст. Л. А. Довбань, яка знаходилася тут же, зникла, але жінка, втомлена фізично і психологічно, сказала, що все це неварте уваги, що за весь період відступу вона вже звикла до таких текстів і у неї одне бажання – дістатися Дніпра та утопитись [5].

За спогадами Л. А. Довбань, жінки їхнього села з острахом очікували прихід німців, тому що ходили чутки, що німці гвалтують жінок і вирізають їм груди. Тож, коли у серпні 1941 р. до їхнього двору під'їхав на мотоциклі німецький солдат і попросив яєць, її мама, злякана, зблідла пішла у комору і винесла звідти весь ящик, де вони зберігалися. Але той взяв лише декілька штук у плітку, сказав: «Данке» і поїхав [5].

Проте була і частина селян, що позитивно ставилася до окупантів, зустрічала їх «як визволителів від сталінського режиму» та «колгоспного життя», як, наприклад, у колгоспі «Жовтень» Томаківського району, де селяни «зустріли німецьких офіцерів з великою радістю, винесли яєчка, молоко, масло» [19, с. 147].

Окупаційна влада зі своїм приходом зразу ж заходилася встановлювати управління на селі. На куц населених пунктів із трьох-чотирьох

сіл припадав один комендант. При ньому було двоє-троє військових, а то й узагалі лише один помічник-перекладач, як правило, з місцевих. У районному центрі керівна окупаційна структура налічувала більшу кількість військових, там же знаходилися і представники служби безпеки.

Для управління громадою призначалися старости і поліцаї. Як правило, це були жителі цього ж населеного пункту, серед поліцаїв були мешканці й інших, як правило, найближчих до даного населеного пункту, сіл. При цьому у призначених не було можливостей відмовитися. І вони мали виконувати свої посадові обов'язки. Проте ставлення до виконання функцій залежало уже від людини. Одні поліцаї та старости толерантно ставилися до односельців, попереджаючи їх про неприємності для селян з боку окупаційної влади, наприклад про проведення облав або про примусове направлення на роботи до Німеччини чи про мобілізацію чоловічого населення для риття окопів при відступі німців тощо.

Проте було немало й таких, що сумлінно виконували свої функції, використовували владу і наявність у руках зброї у власних інтересах. Вони зневажливо ставилися до селян, принижували їхню гідність, били. Наприклад, згадує О. Т. Бардадим, жителька с. Вітрівка Щорського району, як по неї прийшли поліцаї та супроводжували на збірний пункт для відправки до Німеччини, і один із них вимагав цілувати його чоботи, щоб він, можливо, посприяв її невідправленню [3].

Особливо сумлінність поліції та старост проявлялася у виконанні політики окупаційної влади з направлення селян на примусові роботи до Німеччини. Якщо у 1942 р. вони забирали по одній людині із сім'ї, дотримуючися проголошених положень щодо віку, стану здоров'я, соціального становища обраних, то у 1943 р. мало місце брутальне недотримання цих вимог, застосування силових методів. За положенням це мали бути молоді, неодружені люди не молодше 18 років.

Але коли у 1943 р. постало завдання у будь-який спосіб за рахунок остарбайтерів заповнити дефіцит робочої сили взамін мобілізованих на війну німецьких робітників і селян, ситуація корінним чином змінилася. Тож старости та поліцаї почали сумлінно виконувати нову директиву влади. Брали вже всіх, кого могли, і з порушенням оголошених положень. Наприклад, забирали з тих сімей, з яких уже було забрано дитину. Тож були сім'ї, де примусово забирали двох, як, наприклад, у сім'ї О. Т. Бардадим, старша сестра якої вже знаходилася у Німеччині [3], або трьох, як у сім'ї Н. С. Кучерявої із с. Малоолександрівка Криничанського району, мама якої виховувала чотирьох дітей: трьох дочок і сина. От дівчат упродовж 1942–1943 рр. було забрано до Німеччини, а сина восени 1943 р. – на риття окопів [8]. Всю молоду сім'ю С. І та Т. К. Шаповал із с. Крамарка Магдалинівсько-

го району Дніпропетровської області разом із сином-немовлям у повному складі вивезли на роботи до Німеччини, де дитя невдовзі померло [16].

Мало місце і таке явище, хоч і не поширене, як донос. Адже селяни, як поліцаї та старости, так і рядові жителі, добре знали одне одного, тож могли поділитися якоюсь новиною, а та ставала відома владі. Наприклад, у с. Адамівка, з початком війни один з її вихідців – офіцер Червоної армії – направив до своєї мами дружину, єврейку за національністю, та сина. Під час перебування там жінка навіть вихрестилася. Однак, уже у 1942 р. їх обох забрали представники окупаційної влади і рідним їх подальша доля була невідома [9]. Про доноси на своїх односельців-євреїв розповідає жителька с. Котівка Магдалинівського району Г. Г. Левченко [9]. В. О. Лях із с. Богуслав Павлоградського району розповідає, що у них здав групу партизан залишений у селі голова сільради [11].

Старости призначалися й керівниками колективних господарств, що функціонували в населеному пункті за часів радянської влади. Адже німці не змінили систему господарювання на селі. Навіть не змінили назви колгоспів, тож у звітних документах вони, як і до війни, називалися: «ім. Молотова», «ім. Карла Маркса», «Друга п'ятирічка», «Жовтень», «Вільне життя» тощо. Змінено було лише назву типу господарства. Колгоспи стали називатися «громгоспи», радгоспи – «держгоспи» [19, с. 153, 171]. Їх продукцію, як і за часів Радянської влади, здавали. Але тепер уже німецькій державі. Оплата праці селян здійснювалася натурою наприкінці року, після розрахунків із владою. Розміри оплати були не меншими за радянські.

Умови життя та праці селян періоду окупації мало змінилися порівняно з радянським часами. Вони продовжували у громадському секторі виконувати всі сільськогосподарські роботи. Упродовж 1941 р. повернулася додому частина чоловіків, які з різних причин не змогли відійти разом з радянським військами, та приступили також до виконання звичних робіт. Частину їх відпустило з таборів військовополонених командування цих таборів, у разі, коли за ними приходили дружини. Частину серед чоловічого населення села становили і німці, навіть інших національностей, при тому це були не лише слов'яни. Як пригадує О. Л. Довбань, у їхньому селі таким чином залишилися двоє чоловіків – азербайджанець та росіянин. «Пристали» до незаміжніх жінок. Утворили сім'ї, у кожній з яких народилися по дитині [5]. Вони, як і всі члени громгоспу, працювали у громадському секторі.

Повсякденне виробниче життя селян, як і в радянські часи, складалося з двох частин. Перша – робота у колективному секторі, друга – робота на присадибній ділянці. У колективному секторі контроль

за виконанням робіт здійснював староста, він же керівник громгоспу, а також агроном, від районного земельного органу. За порушення технологій винуваті несли різного роду покарання. У першу чергу – штрафи. Але мали місце і застосування фізичної сили з боку представників німецької влади. Так, пригадує Л. А. Довбань, коли приїхали перекладач, фольксдойче та агроном на поле, і той перевірів, що селяни, які здійснювали оранку, зорали на меншу глибину, ніж потрібно, їх почав бити батоном цей перекладач [5].

Як і до війни, працювало правління господарства, до якого окрім старости входили ще й бригадир та бухгалтер. У правлінні щоранку відбувся розподіл завдань на день, селяни виконували їх. Розрахування за роботу селян відбувалося наприкінці року, після здачі німецькій владі вирощеного врожаю, у натуральному вигляді. Розмір оплати був не нижчим за довоєнний. Тобто, селяни не голодували у той час.

Нова влада надавала селянам можливості мати більше власної землі. Але не для одноосібного господарювання, а додатково до існуючих присадибних ділянок. Виділялася вона у степу з громадських земель. При цьому проявлялася німецька акуратність та педантичність. Всім однакова кількість, за однаковим упорядкуванням [12]. За спогадами Л. А. Довбань, у їхньому селі було виділено усім бажаним по однаковій за розміром ділянці землі, наказано обсадити двома рядками квасолі та всім посадити там кавуни [5].

Нова влада запровадила й оподаткування селян, норми якого були аналогічними радянським. Ті повинні були здавати щорічно певну кількість м'яса (40–60 кг), яєць (500 шт.), молока (500 л). У разі невиконання норм здачі запроваджувалися штрафи, у першу чергу у вигляді вилучення худоби. Однак це не абсолютизувалося і залежало від конкретних ситуацій. Як пригадує О. Т. Бардадим, коли у її багатодітної матері відібрали корову, то та пішла до німецького офіцера, під керівництвом якого відбувалося вилучення заборгованості, і пояснила, що вона без корови не зможе прогодувати дітей, той наказав повернути худобу [3]. Аналогічну ситуацію описує Л. А. Довбань. У них також за невиконання плану здачі м'яса конфіскували корову, але потім повернули, бо мама домовилася з кимось із односельців здати їхнє теля на двох, а наступного року вона здасть – своє [5]. І так багато селян шляхом кооперування вирішували проблеми здачі м'яса.

Побутові умови селян загалом залишилися такими, як і до війни. Вони продовжували жити за рахунок власних господарств, обмінювали продукти харчування на товари, які приносило на обмін населення міст, або виносили його на місцеві сільські базари та там здійснювали обмін.

У тих селян, котрих окупанти виселили з їхніх домівок, умови змінилися. Їм довелося або жити у господарських приміщеннях

на своїх обійстях, або переїжджати до родичів у своєму населеному пункті чи в сусідні села. При цьому втрачено було їх особисте майно, побутові та господарські речі, реманент, худоба тощо. Тож умови життя таких категорій населення були дуже складними.

Незмінною з радянських часів залишилася система управління сільськогосподарським виробництвом. Продовжували існувати й виконувати свої функції районні землеуправління, МТС, млини, олійниці, елеватори, різні заготівельні організації. І там, як і раніше, працювали ті ж працівники, яких не призвали до лав Червоної армії.

Продовжили роботу і різного роду інші установи, наприклад продовольчі та промислової бази. Як пригадує жителька селища Щорськ (до 1964 р. районний центр однойменного району) Дніпропетровської області М. К. Гудименко, її батько, який мешкав у с. Адамівка, з 1920-х рр. працював у цьому селищі, до якого відстань від села становила 9 км, на міжрайонній базі, під час окупації продовжував там працювати і пропрацював там незмінно до своєї смерті у другій половині 1940-х рр. [6].

Діяла на селі й система медичного обслуговування. Як пригадує Л. А. Довбань, коли в її батька загострилася виразка шлунку, то він лікувався у дільничній лікарні с. Морозівка Щорського району, а потім його направили на рентген до обласної лікарні (ім. Мечникова – *О.Н.*) у м. Дніпропетровськ і вони разом поїхали потягом до міста [5].

За нової влади в сільській місцевості відкрилися і освітні установи. Розпочали роботу школи та середні спеціальні навчальні заклади, наприклад, Ерастівський сільськогосподарський технікум, який діяв з 1899 р. біля м. Жовті Води [10]. У школах навчання проводилося за шкільними радянськими підручниками, але із замальованими портретами партійних та державних керівників СРСР. Проте школи пропрацювали лише декілька місяців [3; 5; 10].

Ставлення до окупантів було різним, у залежності від ставлення тих до селян. Так, багато селян про них згадує негативно. Проте багато – й позитивно, розрізняючи серед них певні категорії як національні, так і військові. Люди, відзначають загалом байдуже ставлення військових до населення. Проте ті, хто був на той час дітьми, розповідають про людяне ставлення до них солдат та офіцерів, що стояли постоєм в їхніх помешканнях, як ті пригощали їх цукерками, як давали харчі, як показували фото своїх діточок їхнім мамам і показували, що нудьгують за сім'ями [4; 15].

Мало місце й надання медичної допомоги німецькими лікарями. Як наприклад, у с. Комунарівка Васильківського району в сім'ї Л. П. Шульги. Її дворічна племінниця поранила ніжку і почалося зараження. Тож батько послав до німецького лікаря. «Тато заставив сестру (маму маленької) і мене піти в німецький госпіталь, до лікаря.

Ми дуже боялися, але діватись було нікуди і ми пішли. Мови ми не знали, лікар не знав нашої. Не прогнав. Ми показали йому дитину, її болячку. Він похитав головою, потім зробив надріз гнійної рани, прочистив її, промив, положив в якісь ліки вмочену пов'язку, і дав із собою, якраз пам'ятаю, чотири таблетки червоного стрептоциду. ... як би то не було, але лікар віднісся до дитини по-людськи, врятував її. То були і там люди теж» [18]. Проте селяни пригадують протилежні випадки. Так, І. С. Хоменко, котрий мешкав у с. Бузівка Котовського району Дніпропетровської області, розповідає про випадок з його ровесником, який поранився об іржавий цвях, пішло зараження. Рідні звернулися за допомогою до німецьких військових, щоб запобігти стовбняку. Ті прийшли і зробили укол, після якого хлопчик помер [15].

Фактично, у ставленні окупантів до селян проявлялися їхні людські якості. Так, молоді солдати залицялися до дівчат, збиралися разом з ними на «посиденьки», грали на гармошці. М. П. Круть із с. Шагарівка Новомосковського району розповідає, як вони лускали разом насіння, жартували [7]. Тобто вік і людська натура брали своє. Проте були й такі, що вороже ставилися до українських селян як до дорослих, так і до дітей, або байдуже – так, ніби їх не було поруч.

Коли німецькі частини стояли постоем, то, пригадують люди, солдати, не звертаючи уваги на господарів, ходили по їхньому та сусідських подвір'ях і брали курей, качок із сараїв та засмажували їх. Зовсім інше ставлення до населення було у військових із частин служби безпеки та охорони порядку на окупованих територіях. До них належали як німці, так і представники інших національностей. Згадують лише негативно угорських солдатів та калмиків – колишніх російських громадян, які служили окупантам.

Стосовно підпільної боротьби, то у своїх спогадах жоден з опитуваних про неї не згадав. Вона могла носити спонтанний і пасивний характер у вигляді свідомого чи несвідомого неналежного ставлення до виконуваних обов'язків, як то вже наведений приклад із селянами, що зорали поле на неналежну глибину. Проте у низці районних центрів зафіксовані підпільні організації, які очевидно були залишені радянськими органами. Так, у селищі міського типу Щорськ, адміністративному центрі однойменного району, люди говорять про групу односельців, розстріляну німцями у 1943 р., як про підпільників. А П. П. Литвинов, мешканець цього селища, батько якого був у числі цих розстріляних, говорить ще про одну групу страчених – повішених жителів, серед яких було декілька вчителів, як про самостійну групу [10].

Під час відступу німців ситуація різко змінилася. У багатьох селах влада розпустила громгоспи. У деяких з них навіть було розда-

но певне майно. Кому дісталися воли, кому поганенька конячка, кому якийсь реманент. Але всю сільгосппродукцію забрано з комор гром-госпів [5].

Перед самим відступом багато сіл окупанти палили. Проте і тут маємо свої особливості. Селяни згадують про випадки, коли деякі з окупантів попереджали про такі операції радили полишити населений пункт, інші не палили хати, у разі, коли їх про це просили жінки. Тут також є варіанти. Одні формально виконували наказ: лише підпалювали в одному місці так, що можна було швидко загасити, інші – відходили і підпалювали іншу хату [14].

Відступаючи, німецькі війська забирали із собою чоловіче населення працездатного віку, розглядаючи його, з одного боку, як потенційне поповнення радянського війська, а з іншого – як робочу силу для риття траншей та окопів. За декілька днів перед відступом проводилися облави. По селу йшла велика кількість солдатів зі сторожовими псами і забирали всіх, здатних за віком носити зброю. Не чіпали лише літніх [5; 15].

Багато чоловіків при цьому тікали. Від переслідування переховувались: хто у копиці сіна, хто у скирді соломи чи ямі, виритій у непримітному місці біля свого села. Часто ховалися у родичів у іншому селі. І ті переховували, при цьому серйозно ризикуючи бути покараними окупантами. Ось що згадує Л. А. Довбань. У них перебувала її тітка із сім'єю сина та маленьким онуком, що приїхали з м. Дніпропетровськ, у другій половині хати жила сім'я, переселена разом з багатьма селянами у 1942 р. німцями з Житомирської області, яка складалася з батьків, сина з дружиною та їхнім маленьким сином.

Коли стало відомо про те, що німці забирають із собою всіх чоловіків, ці молоді люди разом з батьком Лідії Андріївни та з їхнім племінником, який втік з копальних робіт, сховалися у складену ще влітку з висушеного і нарізаного квадратами кізяка кладку, в середині якої було залишене місце, розраховане на двох людей. А на горіщі клуні переховувався ще один племінник разом зі своїм товаришем, які також втекли з тих робіт. При цьому у них у хаті постоем знаходився німецький солдат-іздовий, який доглядав за парєю коней, що стояли у цій же клуні. Німець часто виходив до коней навіть уночі, до того ж десь дів відро і весь час шукав його. Тож постійно оглядав усі можливі місця його знаходження, чим тримав у постійній напрузі і жінок, і тих, хто переховувався, через що у них не було ніяких можливостей навіть вийти хоч на короткий час зі своїх схованок. Така ситуація тривала чотири дні, доки не відступили німці [5].

Таким чином, село Дніпропетровщини, попри тривожні очікування приходу ворога, в умовах німецької окупації продовжило, як і в попередній період, жити своїм життям. За німецької влади зали-

шилася практично незмінною система організації господарської діяльності громадського сектора, система управління сільськогосподарським виробництвом, система відносин із владою як в економічній, так і в громадській сферах. Продовжила свою роботу значна частина установ і організацій, що забезпечували потреби населення. Так що практично мало змінилися умови життя і праці селян. Повсякденне життя багатьох їх також практично залишилося незмінним. Керували сільським громадами та реалізовували вказівки окупантів призначені ними особи із числа самих селян. Ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням самої влади до селян. Найбільш негативно селом сприймалося насильницьке вивезення молоді до Німеччини.

Біографічні посилання

1. Слободянюк М. А. Вплив окупаційної політики на настрої селян України в 1941–1944 рр. (за матеріалами південних областей) / М. А. Слободянюк, О. Ф. Нікілев // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 7. – 1999. – С. 137–141.
2. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004.
3. Спогади Бардадим Олександри Терентіївни (Особистий архів автора).
4. Спогади Грошевихіної Галини Матвіївни (Особистий архів автора).
5. Спогади Довбань Лідії Андріївни (Особистий архів автора).
6. Спогади Гудименко Марії Кіндратівни (Особистий архів автора).
7. Спогади Круть Меланії Павлівни (Особистий архів автора).
8. Спогади Кучерявої Надії Свиридонівни (Особистий архів автора).
9. Спогади Левченко Ганни Григорівни (Особистий архів автора).
10. Спогади Литвинова Павла Петровича (Особистий архів автора).
11. Спогади Ляха Володимира Олександровича (Особистий архів автора).
12. Спогади Підпали Віри Федорівни (Особистий архів автора).
13. Спогади Тищенко Марії Лук'янівни (Особистий архів автора).
14. Спогади Хазяйнової Надії Михайлівни (Особистий архів автора).
15. Спогади Хоменка Івана Степановича (Особистий архів автора).
16. Спогади Шаповал Тетяни Карпівни (Особистий архів автора).
17. Спогади Шкабенко Марії Вікторівни (Особистий архів автора).
18. Спогади Шульги Лідії Павлівни (Особистий архів автора).
19. Стецкевич В. В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941–1944) / В. В. Стецкевич // Історична пам'ять Дніпропетровщини : колект. моногр. – Д., 2012. – С. 123–234.
20. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1991.
21. Ткаченко В. Г. Становище остарбайтерів в Німеччині (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / В. Г. Ткаченко // Спадщина. – Д., 1999. – С. 176–188.
22. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації / В. Шайкан. – К., 2010.

Надійшла до редколегії 28.04.2015